

Гмиріна Світлана Вікторівна,
Інститут мистецтв
Київського університету імені Бориса Грінченка,
б-р І. Шамо, 18/2, м. Київ, 02154

ORCID iD 0000-0002-3549-2207

РОЗВИТОК ХАРИЗМАТИЧНИХ ЯКОСТЕЙ СОЛІСТА-ВОКАЛІСТА У ПРОЦЕСІ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ

У статті проаналізовано мистецтвознавчі, науково-педагогічні й публіцистичні праці вітчизняних та зарубіжних науковців і митців щодо проблем формування харизми виконавця та її розвитку у студента-вокаліста в процесі навчання в університеті. Визначено завдання розвитку харизми як професійної якості співака в умовах університетської освіти. Охарактеризовано харизму виконавця як складову фахової підготовки майбутнього соліста-вокаліста, а також її значення у вокально-сценічній діяльності та професійному розвитку особистості студента. Розкрито сутність поняття «харизма» та складові харизми естрадного співака. Визначено роль харизми в концертній діяльності соліста-вокаліста. Проаналізовано ознаки харизматичного естрадного вокального виступу, визначено специфічні особливості харизми та сценічні якості естрадного співака. Обґрунтовано чинники успішного розвитку харизми студента-вокаліста.

Ключові слова: харизма соліста-вокаліста, фахова підготовка, сольний спів, харизматичні якості, творчий імідж, акторська майстерність вокаліста, студент-вокаліст, естрадний співак.

Гмырина С.В.

Развитие харизматических качеств солиста-вокалиста в процессе профессиональной подготовки

В статье проанализированы искусствоведческие, научно-педагогические и публицистические труды отечественных и зарубежных ученых и музыкантов, посвященные проблемам формирования харизмы исполнителя и ее развития у солиста-вокалиста в процессе обучения в университете. Определены задачи развития харизмы как профессионального качества певца в условиях университетского образования. Охарактеризована харизма исполнителя как составляющая профессиональной подготовки будущего солиста-вокалиста, а также ее значение в вокально-сценической деятельности и профессиональном развитии личности студента. Раскрыта сущность понятия «харизма» и составляющие харизмы эстрадного певца. Определена роль харизмы в концертной деятельности солиста-вокалиста. Проанализированы признаки харизматического эстрадного вокального выступления, определены специфические особенности харизмы и сценические качества эстрадного певца. Обоснованы факторы успешного развития харизмы студента-вокалиста.

Ключевые слова: харизма солиста-вокалиста, профессиональная подготовка, сольное пение, харизматические качества, творческий имидж, актерское мастерство вокалиста, студент-вокалист, эстрадный певец.

Gmyrina S.V.

Development of charismatic skills of soloist-vocalist in professional training

The article analyses art, scientific-pedagogical, and journalistic works of national and foreign scientists and artists regarding the problems of formation of performer's charisma and its development in a student-vocalist in the process of professional training at university. On the basis of this, the content of the concept of "charisma" is revealed, charisma of a pop singer is characterised. The article defines the task of developing charisma as a professional quality of a future singer in conditions of university education — it's a student's preparation for a successful concert-performing activity. On the basis of the analysis of the educational

program, the author determines the main professional competences of the future soloist-vocalist (vocal-performing, vocal-methodical, vocal-stage, and others), the formation of which is impossible without such quality of a singer as charisma. The examples from the experience of creative activity of the famous pop singers are given, the peculiarities of the development of their charismatic qualities are analyzed. The author views charisma as a professionally needed quality of a future soloist-vocalist. She puts the emphasis on the fact that charisma contributes to the successful implementation of skills and abilities in the vocal-stage activities, acquired by the students during the classes on solo singing, acting and stage language. It is noted that the level of formation of student's charismatic qualities determines the level of his or her vocal-stage mastery and success of the further professional activities. In the research charisma of a performer is characterized as a component of the professional preparation of a future singer-vocalist, and also the factors of successful development of the student-vocalist's charisma are proven — such as psychological and target orientation, natural inclinations, special abilities, talent, etc. The hypothesis of S. Hmyrina that the purposeful formation of charisma of the future soloist-vocalist in the process of professional training at the university ensures success of his or her further vocal-stage activities is confirmed.

Key words: charisma of singer-vocalist, professional training, solo singing, charismatic qualities, creative image, vocalist's acting technique, student-vocalist, pop singer.

© Гмуріна С.В., 2018

Постановка проблеми.

Головною метою навчання солістів-вокалістів у класичному університеті є підготовка компетентного конкурентоспроможного співака, здатного до концертно-виконавської та вокально-педагогічної діяльності. Досягнення цієї мети реалізується в освітньому процесі шляхом формування у студентів загальних і фахових компетентностей, основними з яких є мистецтвознавча, музично-інформаційна, комунікативна, організаційна, самоосвітня, музично-теоретична, вокально-методична, вокально-виконавська, вокально-сценічна та інші.

Визначені освітньою програмою компетентності і компетенції відображають увесь спектр професійних якостей та вимог до майбутньої професійної діяльності соліста-вокаліста. Так, наприклад, майбутнього співака характеризують володіння вокальною технікою, здатність виявити найкращі художні властивості співацького голосу, наявність індивідуальної вокально-виконавської манери, здатність до творчої інтерпретації вокальних творів, наявність творчого іміджу, сформованість сценічної культури та навичок вербальної і невербальної комунікації із глядачем у процесі концертного виступу, володіння акторською майстерністю та навичками сценічного руху, здатність до постановки концертних номерів, уміння працювати з різними типами мікрофонів тощо. Зазначимо, що формування означених компетентностей неможливе без такої фахово необхідної якості співака, як харизма.

На нашу думку, саме харизма сприяє успішній реалізації у вокально-сценічній діяльності умінь і навичок, набутих студентами на заняттях із сольного співу, акторської майстерності та сценічної мови. Однак проблема розвитку харизми майбутніх естрадних співаків у процесі фахового навчання в університеті ще недостатньо

досліджена в теорії і практиці вокального навчання, що й зумовило **актуальність цієї статті**.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Проблема формування харизми естрадного виконавця та її розвитку у процесі фахового навчання майбутнього соліста-вокаліста є новою в музичній педагогіці. Окремі аспекти феномену харизми та сутність цього поняття висвітлені в мистецтвознавчих і публіцистичних працях Ж. Абітболя, Р. Біля, Г. Кондакова, Е. Лея, К. Станіславського, К. Тітова, М. Тофтул, О. Фокс-Кобейн та інших. Основи естрадного вокального виконавства науково обґрунтували Д. Бабич, Н. Дрожжина, О. Кліп, М. Попков, К. Лінклейтер, С. Рігс та інші. Концептуальні засади професійної підготовки студентів у вокальному класі сформульовано у працях таких вітчизняних науковців, як В. Антонюк, Б. Гнидь, Л. Дерев'янку, М. Микиша, Н. Можайкіна, Н. Овчаренко, Т. Пляченко, Ю. Юцевич та інші. Проте проблема формування й розвитку харизми солістів-вокалістів у процесі їх фахової підготовки у класичному університеті ще не знайшла належного наукового обґрунтування.

Актуальність і недостатня розробленість означеної проблеми визначили **мету статті** — дослідження сутності харизми як професійно необхідної якості майбутнього соліста-вокаліста.

Методологія дослідження ґрунтується на науковому аналізі феномену харизми, педагогічних спостереженнях та узагальненні практичного досвіду вокальної підготовки студентів у класичному університеті. Застосування означених методів спрямоване на розкриття сутності понять «харизма» та «харизма соліста-вокаліста», визначення ролі харизми співака у професійному розвитку студента-вокаліста, аналіз методів формування й розвитку харизматичних якостей студентів у класі сольного співу, підтвердження

гіпотези про те, що цілеспрямоване формування харизми майбутнього соліста-вокаліста у процесі фахової підготовки в університеті забезпечує успішність його подальшої вокально-сценічної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Історія вокального виконавства налічує багато випадків, коли співак, не маючи від природи потужного голосу та яскравого тембру, зачаровує своїм співом, магічно впливаючи на публіку. І навпаки, співак, досконало володіючи вокальною технікою, чомусь не вражає слухачів своїм виконанням. Парадокс? Ні. Це — наявність або відсутність харизми.

Чи можна її (харизму) набути в процесі навчання у класі сольного співу? Тут думки вокальних педагогів розходяться. Одні вважають, що це вроджена природна якість особистості. Інші дотримуються думки, що харизму можна цілеспрямовано формувати й розвивати, як і інші специфічні вокальні уміння й навички. Дійсно, у класі сольного співу процес формування у студента харизми є непростим і суперечливим. Відомий факт, що одним з ефективних методів вокального навчання є наслідування. Тому неодноразово на заняттях студенти й викладачі аналізують відеозаписи концертних виступів популярних зарубіжних і вітчизняних співаків, намагаючись осягнути секрети вокально-сценічної магії як запоруку їхнього творчого успіху, копіюючи манеру виконання і деякі співацькі прийоми.

При цьому увагу студентів слід акцентувати на кореляції художньо-творчої і технічно-виконавської складових співу. Утім, на подив студентів, цього виявляється недостатньо для вольового й харизматичного виконання. І хоча деякі студенти вважають себе дуже харизматичними, але викладач і слухачі можуть не відчувати цього. Тоді стає зрозуміло, що без харизми співак не зможе бути повноцінним артистом і мати свого глядача. Ми вважаємо, що у студента вишу є достатньо часу, щоб у процесі навчання у класі сольного співу максимально опанувати цю фахово необхідну якість. Насамперед він має засвоїти теоретичні знання щодо харизми взагалі та методів її формування у вокалістів зокрема.

Харизма (від *грец.* — милість, дар Божий) — це особливе обдарування, духовна, інтелектуальна та інша винятковість особистості, завдяки якій вона має надзвичайну популярність, викликає захоплення, глибоку повагу; емоційно-психічні здібності людини, завдяки яким її цінують як обдаровану особливими властивостями і здатну ефективно впливати на інших; приписувана або дійсно притаманна особистості така сукупність властивостей, яка викликає повагу в її послідовників, їх беззастережну довіру і безумовну віру в її винятковість; якість особи, що визнається надзвичайно привабливою, завдяки якій

вона оцінюється як обдарована надлюдськими, надприродними або щонайменше особливими силами і властивостями, недоступними іншим людям. Такий дар людини іноді називають іскрою Божою. У повсякденному вжитку висловлювання «У нього є харизма» означає, що людина справляє незабутнє враження на оточуючих, і вони, піддаючись її впливу, готові йти за нею [9]. Отже, харизму можна розглядати як властивість, обдарування, винятковість або здібність особистості.

Які ж здібності та якості особистості необхідні для музично-творчої діяльності взагалі та вокально-сценічної зокрема? Вітчизняними науковцями вже розроблено компетентнісні моделі музичних виконавців та керівників музичних колективів. Деякі структурні складові цих моделей є актуальними і для вокалістів. Так, наприклад, особистісні компетенції керівника музично-інструментального колективу Т. Пляченко трактує як «сплав» природно-психологічних особливостей і набутих у процесі навчання фахово необхідних якостей особистості, які визначають траєкторію розвитку музичного колективу й самого керівника [7, 31]. Запропоновану автором структуру особистісних компетенцій можна застосувати і в розробленні складових, необхідних для формування харизматичних якостей майбутнього соліста-вокаліста. Її складають: особистісні якості (комунікативність, наполегливість, організованість, вимогливість, доброзичливість, толерантність, емпатійність, артистичність); індивідуальні психологічні особливості (творча уява, експресивність та емоційність, інтуїція, миттєва реакція, воля, сугестивність); здібності (комунікативні, конструктивні, музичні, творчі, організаторські, дослідницькі); стиль роботи (мажорно-оптимістичний, демократичний, авторитарний як один із можливих); творчий імідж (зовнішній вигляд, сценічний образ, виконавська манера, манера спілкування із творчим колективом та публікою, володіння вербальними і невербальними засобами комунікації тощо) [7, 31–37].

Наявність таких природних і набутих якостей, на нашу думку, є визначальною у формуванні харизми естрадного співака. Естрадний спів, як і все естрадне мистецтво, має великий вплив на глядацьку аудиторію. «Сприйняття мистецтва через спів — важливий елемент естетичної насолоди. Відображаючи дійсність і пізнавальну функцію, текст пісні і мелодія впливають на людину, виховують її, формують погляди і почуття, але недостатньо тільки добре співати, потрібно створити красиве та цікаве видовище, навіть спектакль, зацікавити глядача, а для цього необхідно попрацювати» [6, 9]. Тому з'являється розуміння того, що для досягнення успіху у своїй професії виконавцеві замало мати красивий голос та

яскраву зовнішність, потрібно бути оригінальним, харизматичним, а звідси — упізнаним і незабутнім.

Не беручи до уваги думку, що харизма — це «дар Божий», вроджена властивість, деякі автори стверджують, що це набір соціальних навичок, які можливо розвинути за допомогою методик і вправ. У своїй праці Олівія Фокс-Кабейн стверджує, що харизма — це навичка, яку можливо опанувати й відпрацювати на практиці, що це — результат невербальної поведінки, а не вроджена або магічна властивість особистості [11, 8]. Ендрю Лей вважає, що харизма — це вміння створювати відносини з оточенням. І якщо ви не вважаєте себе харизматичною людиною, то можете навчитися створювати враження такої [5, 5].

Багато популярних артистів-вокалістів доклали чимало зусиль для того, щоб здобути магічну привабливість для оточуючих, поступово підсилюючи та зміцнюючи цю властивість. Багатьох зірок естради ми впізнаємо на піці їх популярності, і нам важко повірити в те, що до появи на телебаченні вони були іншими. Творчий шлях і професійне становлення багатьох співаків відбувається на наших очах. На українській естраді такими прикладами є Тіна Кароль, Злата Огневич, Джамала, Ані Лорак та інші. Ці творчі особистості можуть бути яскравим прикладом для студентів-вокалістів.

Поступове професійне становлення відомих співаків і зростання студента в процесі навчання є предметом порівняльного аналізу у класі сольного співу. Але іноді можемо спостерігати не тільки набуття харизми, але і її спад. Буває спад із подальшим поверненням у «первісний» стан. Такими прикладами можуть слугувати творчі шляхи Britney Spears, Mariah Carey та інших співаків. Це доводить, що рівень харизми не є сталим, його необхідно розвивати й удосконалювати. Яскравим прикладом цього є актриса та співачка Marilyn Monroe, яка мала посередні вокальні здібності, але завдяки «мові тіла» відпрацювала неповторну харизму.

Для харизми співака пластика тіла є дуже важливою, як слово, як сила, яку в собі несе смислове повідомлення вміло поданої музичної фрази. Під час концертного виступу утворюється невербальний контакт між глядачем і співаком. К. Тітов і Г. Кондаков у своїй праці «Формування особистої харизми» зазначають: «Особистісний вплив складається із факторів, які сприймаються дотично, невербально. Це те враження, яке складається у нас про людину. Це її постава, поза, міміка, жести, тон голосу, погляд, сексуальність і, найважливіше, *психоенергетика*, тобто цілісність, цілеспрямованість і несуперечливість якостей, які теж сприймаються *психоенергетично*» [9, 39]. Володіючи мімікою і жестами, співак може справити враження харизматичного виконавця,

не вимовляючи жодного слова. Це ми можемо помічати, коли під час інструментального вступу і програшу співак дуже майстерно (або, навпаки, невміло) «заповнює» собою цей «музичний час».

У процесі фахового навчання важливо одночасно починати розвивати у студента вокальну техніку й формувати його харизматичний імідж естрадного виконавця (вокальні та мовні інтонації, тембр голосу, жести, пластику тіла, специфічну ходу, осанку, погляд, одяг та деталі сценічного костюму), що зробить його як співака впізнаним і незабутнім.

Невід'ємною частиною формування й розвитку харизми у студента-вокаліста є процес аналізу творчості видатних співаків (від перших сценічних кроків і до найуспішніших вокальних проєктів). Наприклад: Ані Лорак, Катя Бужинська та їхній перший виступ у телепрограмі «Ранкова зірка»; Christina Aguilera, Justin Timberlake, Miley Cyrus, Britney Spears у телешоу «Новий клуб Міккі-Мауса» на каналі Дискавері та їхнє поступове перевтілення у справжніх зірок. У кожному наступному виступі можна простежити зміни та зростання харизми артиста, коли крок за кроком поступово з'являється впевненість у собі, краса жестів, танцювальних рухів, пластичність, продумані сценічні костюми тощо.

Якщо студент на початку своєї вокальної кар'єри не розуміє, що таке харизма та як її використовувати у процесі концертного виступу, запропонуйте йому на кожному занятті у класі сольного співу уявляти, що він володіє великими вокальними та акторськими можливостями, що він упевнений у собі і здатен підкорити будь-яку глядацьку аудиторію. При цьому розвиток харизматичних якостей має відбуватись паралельно з розвитком вокальної техніки студента.

Розглядаючи питання харизми, деякі автори говорять про стан присутності. Аналізуючи цей стан, можна простежити міждисциплінарні зв'язки навчальних дисциплін «Сольний спів» та «Акторська майстерність». Виконання вокального твору передбачає повне занурення студента у зміст виконуваного матеріалу. Спів має бути реалістичним. Інколи цьому перешкоджає фізична скутість студента. За такої ситуації слід скористатися порадами К. Станіславського: позбутися «фізичних затискачів» шляхом виконання простих фізичних вправ та дотримуватись логіки і послідовності під час сценічного виступу [8]. Слід пам'ятати, що для забезпечення реалістичності виконання важливу роль відіграють творча уява і фантазія.

У своїй праці «Влада голосу» Ж. Абітболь зазначає, що голос повинен хвилювати і зворушувати, виражати емоції. Щоб мета виступу була реалізована, необхідно використовувати всю вокальну палітру, створювати емоції, посилювати

їх або послаблювати [1, 26]. Для вокаліста голос — це такий інструмент, який може стати першим пунктом у списку складових харизми. Кожний емоційний виступ співака може стати незабутнім для слухачів. Р. Біль пише: «Чому робиться такий акцент на емоційності? Тому що це та психічна енергія, яка робить мистецтво завжди живим і таким привабливим — робить його дієвим, а тому і впливовим. Це дух, який ми вдихаємо у створюваний нами образ, і лише завдяки цьому він отримує сценічне життя» [3, 59].

Важливими є такі чинники формування харизми естрадного співака: 1) психологічна настанова (науковці розглядають її як механізм стабілізації діяльності та готовність суб'єкта до певної форми реагування, яка складається на підставі його досвіду) та цільова настанова (забезпечує впевненість у собі, емоційну стабільність та установку на успіх концертного виступу) [7, 57]; 2) природні задатки (вроджені анатомо-фізіологічні передумови розвитку здібностей); 3) спеціальні здібності (індивідуально-психологічні особливості особистості, які зумовлюють успішність діяльності та визначають відмінність в оволодінні необхідними для її здійснення знаннями, уміннями й навичками); 4) талант (сукупність здібностей, яка дає змогу отримати продукт діяльності, що відрізняється оригінальністю й новизною, високою досконалістю й суспільною значущістю); 5) геніальність (високий ступінь розвитку таланту, що дає змогу здійснити принципові зрушення у тій чи тій сфері творчості) [7, 61–62].

Розвиток у студента-вокаліста власної харизми починається з тривалої та кропіткої роботи над собою: одночасного розвитку вокально-виконавських та особистісних якостей; систематичного тренування та вміння використовувати ці якості у вокально-сценічній діяльності; розуміння того, що кожний виступ естрадного співака має нести глядачам приємні враження та позитивні емоції.

У підсумку можемо констатувати, що головним завданням формування у студента-вокаліста професійної харизми є підготовка до успішної концертно-виконавської діяльності, а рівень сформованості харизматичних якостей

та здатність застосовувати їх у професійній діяльності визначають рівень сценічної майстерності соліста-вокаліста. Застосування методів аналізу, педагогічного спостереження, порівняння та узагальнення дало змогу: 1) проаналізувати зміст фахових компетентностей і компетенцій майбутнього соліста-вокаліста; 2) крізь призму творчого доробку науковців і митців дослідити сутність феномену «харизма» та виявити значення харизми у вокально-сценічній діяльності; 3) визначити завдання та чинники формування професійної харизми у студентів-вокалістів в умовах університетської освіти; 4) підтвердити гіпотезу про те, що цілеспрямоване формування харизми майбутнього соліста-вокаліста у процесі фахової підготовки в університеті забезпечує успішність його подальшої вокально-сценічної діяльності.

Висновки. Отже, аналіз науково-педагогічної, мистецтвознавчої та публіцистичної літератури з проблем фахової підготовки майбутніх солістів-вокалістів, власні педагогічні спостереження та багаторічний практичний досвід професійної підготовки студентів-вокалістів в умовах університетської освіти уможливили зробити такі висновки: 1) харизма є важливою професійною якістю соліста-вокаліста, необхідною для успішної концертно-виконавської діяльності; 2) основними чинниками формування харизматичних якостей майбутнього вокаліста є психологічна і цільова настанова, природні задатки, спеціальні здібності, талант; 3) показником сформованості харизматичних якостей майбутнього соліста-вокаліста є вміння застосовувати їх у практичній концертно-виконавській діяльності; 4) цілеспрямоване формування у студента-вокаліста харизматичних якостей має стати невід'ємною складовою його фахової підготовки в університеті.

Проведене нами дослідження не вичерпує усіх аспектів порушеної проблеми. Перспективним, на наш погляд, є розроблення спеціальної методики формування харизматичних якостей студентів-вокалістів у процесі виконавської практики в музичних театрах і творчих колективах. Це стане предметом наших подальших наукових розвідок.

ДЖЕРЕЛА

1. Абитболь Ж. Власть голоса / Жан Абитболь ; пер. с фр. — М. : Азбука-Аттикус, 2017. — 256 с.
2. Бернес М. Главное — неповторимость / М. Бернес // Мастера эстрады советуют. — М., 1967. — С. 24–29.
3. Біль Р. Виховання акторської харизми : методичний посібник / Роман Біль. — Вінниця : Нова Книга, 2013. — 232 с.
4. Гиппиус С. Актерский тренинг. Гимнастика чувств / Сергей Гиппиус. — Л. : Искусство, 1967. — 292 с.

5. Лэй Э. Харизма. Искусство производить сильное и незабываемое впечатление / Э. Лэй. — М. : Претекст, 2008. — 190 с.
6. Откидач В. Естрадный спів і шоу-бізнес : навч.-метод. посіб. / В. Откидач. — Вінниця : Нова Книга, 2013. — 368 с.
7. Пляченко Т.М. Професійна діяльність керівника музично-інструментального колективу : навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів / Т.М. Пляченко. — К. : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2013. — 132 с.
8. Станиславский К. Работа актера над собой в творческом процессе переживания / К. Станиславский. — М. : Азбука-классика, 2012. — 510 с.
9. Титов К. Формирование личной харизмы / К. Титов, Г. Кондаков. — СПб. : Невский проспект, Ростов-на-Дону: Афина, 2008. — 176 с.
10. Тофтул М.Г. Сучасний словник з етики : словник / М.Г. Тофтул. — Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. — 416 с.
11. Фокс-Кабейн О. Харизма: как влиять, убеждать и вдохновлять / Оливия Фокс-Кабейн; пер. с англ. — М. : Альпина Паблшер, 2013. — 307 с.

REFERENCES

1. Abitbol, Zh. (2017). Vlast golosa [Power of Voice]. Per. s fr., M.: Azbuka-Attikus, 256 (in Russian).
2. Bernes, M. (1967). Glavnoie — nepovtorymost [The Main Thing is Originality]. M., *Mastera estrady sovetuiut*, 24–29 (in Russian).
3. Bil, Roman (2013). Vykhovannia aktorskoi kharyzmy [Education of Actor Charisma]. *Metodychnyi posibnyk*, Vinnytsia: Nova Knyha, 232 (in Ukrainian).
4. Gippius, S. (1967). Aktorskii trening. Gimnastika chuvstv [Acting training. Gymnastics of Senses]. L.: *Iskusstvo*, 292 (in Russian).
5. Lei, Endriu (2008). Kharyzma. Iskusstvo proizvodit sylnoie nezabyvaiemoie vpechatlenie [Charisma. The Art of Making a Strong and Unforgettable Impression]. M.: Pretekst, 190 (in Russian).
6. Otkydach, V. (2013). Estradni spiv i shou-biznes [Variety Singing and Show Business]. *Navch.-metod. posib.*, Vinnytsia: Nova Knyha, 368 (in Ukrainian).
7. Pliachenko, T. M. (2013). Profesiina diialnist kerivnyka muzychno-instrumentalnoho kolektyvu [Professional Activity of the Head of Musical-Instrumental Collective]. *Navch. posib. dlia studentiv vyshch hykh navchalnykh zakladiv*, K.: KU imeni Borysa Hrinchenka, 132 (in Ukrainian).
8. Stanislavskii, K. (2012). Rabota aktiora nad soboi v tvorcheskom protsesse perezhivaniia [Actor's Work on Himself in the Creative Process of Experiencing]. M.: Azbuka-klassyka, 510 (in Russian).
9. Tytov, K., Kondakov, H. (2008). Formirovaniie lichnoi kharizmy [Formation of Personal Charisma], Spb.: Afyna. Nevskiy Prospekt, 176 (in Russian).
10. Toftul, M. H. (2014). Suchasnyi slovnyk z etyky: Slovnyk [Modern Dictionary of Ethics: Dictionary]. Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I. Franka, 416 (in Ukrainian).
11. Foks-Kabein, O. (2013). Kharyzma: kak vliiat, ubezhdai i vdokhnovliat [Charisma: How to Influence, Persuade and Inspire] [per. s ang]. M.: Alpina Pablisher, 307 (in Russian).